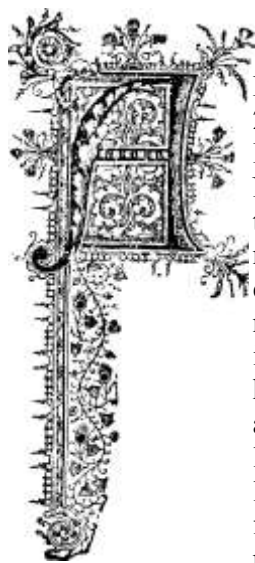

TISZA ISTVÁN HÁBORÚS LEVELEI.¹

ÍRTA: PAP KÁROLY

¹ Részlet az író hasonló című, nagyobb tanulmányából. A levelek, aztán táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek és egyes előterjesztések, három vaskos kötetben, mint a *gr. Tisza István összes munkáinak* II., III. és IV-ik kötetei, a Tudományos Akadémia kiadásában jelentek meg s 1914 június 15-től 1916 július végéig terjednek. Az V-ik kötet anyagául jelzett, 1917 június 7-éig terjedő levelek e sorok íráskor még nem hagyták el a sajtót.

MINT a szerajevói szörnyű dráma 1914 június 28-án lejátszódott, az akkor Geszten_ időző Tisza Istvánt Balogh Jenő igazságügyminiszter és Némethy Károly belügyi államtitkár siettek tudósítani; amire ő másnap Pesten terem, onnan pihenés nélkül utazik tovább s 30-án dél-előtt kihallgatásra jelentkezik Ófelségénél. Tanácskozásuk intimitásait természetesen nem ismerjük, de akár azért, amint Tisza mondja (II/5. lev.),¹ hogy az öreg uralkodót újabb audienciával ne fárassza, akár azért, hogy így, írott formában mégjőbban az emlékébe vésheti a dolgokat, július 1-én kelt németnyelvű levelében ismét kifejti a király előtt: hogy ő Berchtold felfogásában Szerbiát illetőleg nem osztozhatik. Ma még nincsenek kellő bizonyítékaink ellene, ekként kormányát felelőssé tenni, vagy éppen háborúba keverni végzetes hiba lenne. Vigyázzunk, mert a világ minket tartana békebontóknak, holott a mai helyzet a monarchiára nézve nagyon kedvezőtlen. Az egész Balkán, de különösen Románia magatartása kétes, Bulgária pedig, amellyel leginkább tudnók sakkban tartani, ki van merülve a végletekig. Kíváncos volna hát, ha ẽ vitéz nép szövetségünkbe (Dreibund) vonását sok más függőkérdéssel egyetemben a német császár közeli, bécsi látogatása alkalmával beszélnek meg.

Tehát a memorandum szelleme, hangja már itt jelzik, hogy a magyar miniszterelnök tisztában van magamagával és az eseményekkel, hogy lángesze a dolgok szövedékét jól látja és mert „nyomort, szenvedést és pusztulást jelent előtte minden háború”: aggodalmait csak a felelősségérzete tartja féken. Hiszen sem az időpont, sem az erőviszonyok nem kedvezők, és ha. egyszer – vesztettünk: szerencsétlen nemzete fog veszteni a legtöbbet. Ezért olyan fontolgotó a szava eleinte, ezért

¹ A római számok a kötetet, az arab számok a levelek folyó számát fogják jelenteni.

küzd szóval-tollal mindenütt, mintha a végzetet akarná elhá-
rítani fejünk felől... S amikor látja, hogy hiábavaló, ő is kar-
dot köt, sőt viseli a háborús uszítás ódiomát – haláláig. Talán
az első királyi kiáltványban, (amelyet ő szerkesztett), resz-
ket meg még egyszer honfíúi fájdalma, hogy „mindent meg-
tettünk, mindent megfontoltunk” s attólfogva a végső erőfeszítés
köti le minden idejét és energiáját. Egyik szeme hazája belső
ügyein, a másik a küzdő monarchia diplomáciáján és had-
seregén függ, hogyha már elmulasztottuk eddig, hát most
csikarjuk ki azt a „bizonyos konstellációt”, ami Őfelségéhez
írott levele szerint, a győzelem reményével kecsegtethet.

E „konstelláció” első s legégetőbb feladata: *a Romániával
való viszonyunk tisztázása* volt. Valami módon – de soha magyar
áldozatok árán – megnyerni vagy megfélemlíteni ezt a ravasz
és mindig ugrásra kész nációt, amelynek támadása Erdély és
a nemzetiségek miatt végzetes, még az olaszokénál is végzete-
sebb lenne. Most látszott igazán, mintegy hirtelen villámfény
mellett, hogy mennyire jogosult volt Tisza hosszú közéleti
pályája alatt folyton hirdetett kasszandrai tanítása: a király
és nemzet harmóniájáról, a véderő fejlesztéséről, a parlamenti
rend és fegyelem szükségéről, a nemzetiségekkel való bänni-
tudásról s röviden mindarról, amit az erdélyi és a romániai
románsághoz való viszonyunkról hangoztatott. Mert alig hogy
megharsantak a háború trombitái s megindult az orosz áradat
Galícia, Bukovina és a kárpáti szorosok felé, az oláh mozgo-
lódás tüstént mindenütt érezhetővé vált. Erdélyben felelőtlen
elemek: néhány, már korábban ismert lázító pópa, dászkál,
képviselő, újságíró és a szemináriumok növendékei izgatnak
ellenünk; Bukarestben pedig aktív államférfiak, élükön Bratianu-
val és Filipescuval, Dákórománia e legfanatikusabb és vak-
merőbb képviselőivel. Tisza az érdekelt főispánokhoz és kor-
mánybiztosokhoz, meghittebb barátaihoz és rokonaihoz írott
leveleiben hívja fel rájuk a figyelmet; viszont óva int a pro-
vokációktól, faji önértékük oktan sértegetéseitől, ami állam-
férfíúi bölcseségének és lovagiasságának egyaránt fényes bi-
zonyítéka. Ugyanakkor indítja meg soká, kevesektől ismertén,
a hazai román főpapsággal való tárgyalásait (II. k. 291. és 92.,
501. számú a)-tól m)-ig terjedő levelek), melyek folyamán az
összes függő kérdések sorra kerülnek s meglepően conciliáns,
többükhöz meleg baráti hangon irt leveleiben „fensőbb állami
érdekek sérelme nélkül” összes jogosult, nemzetiségi és kultu-
rális óhajaik teljesítését igéri. Megegyezésük kölcsönösségét
Metianu érsek hozzá intézett levele szankcionálja, mely hálás
örömmel köszöni Tisza és a kormány jóindulatát s „Isten áldá-
sát kéri munkájukra egy szebb és boldogabb jövő reményében”.
Erre indítja útnak már másnap (1914 szept. 24.) az összes

erdélyi és oláhlakta magyar vármegyék főispánjaihoz intézett híres körlevelét, amelyben, Metianu nyilatkozatát is csatolva, nyomatékosan kéri őket, „hogy az akció helyes fogadása szempontjából úgy a magyar, mint román körökben minden lehető elkövessenek”. „S ha talán lesz is sok olyan magyar ember, kivált Erdélyben, akinek nem fog tetszeni a dolog, nagyon kérem, gondolja meg, mi minden forog kockán, mit veszíthet éppen az erdélyi magyarság s legyen annyi bizalommal nemzeti érzésem és hazafiúi belátásom iránt, hogy az az igen komoly és jelentékeny előny, amelyet a románoknak kilátásba helyezek, nem veszedelem magyar nemzeti szempontból és a mai pillanatban szükséges, célszerű és helyes dolog.” (L. II. k. 501. f. levél.) Vajda-Voivoda képviselőnek, akit egy félreértett hírlapi cikk miatt előbb megfeddett, szíves levélben nyújtja baráti jobbát s később nemcsak a polgári, hanem a katonai hatóságok gyakori túlzásai ellen is erélyes kézzel védelmezi román honfitársait.

Jóval nehezebb dolga volt már Tiszának Romániával, az anyaországgal szemben, amely a főfészke tulajdonképpen minden dákoromán izgatásnak. Hiába köti hozzánk szerződéses béke, hiába a balkáni háborúban oly könnyedén elért és elnézett sikerei, vakmerő és nyugtalan államférfiainak egyenes törekvése: Erdély bekebelezése. Addig még hagyján, amíg a nemes Hohenzollerni Károly uralkodik, de az ő hirtelen halálával minden tartózkodás nélkül törnek elő az addig féken tartott pokoli erők. Tisza kezdettől fogva tudta, hogy náluk igazi borotvaélen táncol a béke s ezt fölfelé és lefelé, Ófelsége és a hadvezetőség előtt lépten-nyomon hangsúlyozza is. Vagy ahogy a királyhoz és Frigyes főherceghez, Krobotinhoz és Konrádhoz, Buriánhoz és Czerninhez intézett leveleiben formulázza: a nép lelki alkatában rejlik ott a baj. Követelők és megbízhatatlanok; hogy velük szemben minden ideális vagy reális (egyezségszerű vagy katonai) biztosíték hiábavaló; ha elérkezett rájuk nézve az a bizonyos „moment psychologique”, Oláhország nyomban támadni fog, akár egy-kettő, vagy akár négy-öt hadtestünk áll is a szorosoknál. S valóban, amint 1915 őszén, csapások érnek bennünket Galíciában, Tisza már hallja és közli is az ottani diplomatákkal, hogy a románok Erdély határán, titokban ássák a lövészárkokat. Erre már csak megfelelő katonai fölkészültséggel lehet válaszolni, mondja némi elkeseredéssel külügyi barátainak.

Fájdalom, hogy az ő heroikus őrtálló szerepét és aggodalmait ha megértettük már idehaza, még mindig süket fülekkel hallják „a monarchia és nagynémet szövetségeseink vezető köreiben. Úgy kell Tiszának külön-külön hosszú memorandumokban megvilágítani a dolgokat Frigyes főhercegnek, a makacs és heveskedő Konrádnak és főként a német diplomáciának, amely sokáig nemhogy segítségünkre lenne, hanem valójában

ellenünk dolgozott. Együtt az olasz mesterkedőkkel, akiknek első, alattomos sakkhúzásai ellenünk Bukarestben indulnak meg. Igen, az oláh és nemoláh politikusoktól, titkos ágensektől és lapoktól terjesztett hírek a magyar jogfosztogatásról, elnyomásról nemcsak az entente-államokat, hanem bizonyos tekintetben a német hangadó köröket is inficiálták. A legszenvedelmesebben dolgoztak ellenünk, magyarok ellen, Bülow volt birodalmi kancellár, valamint ügyes expoziturái: Tschirschky bécsi német nagykövet, v. Bussche bukaresti német követ és egy Erzberger nevű porosz képviselő, akiket egyenként közvetve vagy közvetlenül, levélben vagy személyes tárgyalás útján Tiszának kellett meggyőznie, vagy megnyugtania, – sajnos, a legtöbb esetben, egész az oláhok nyílt támadásáig – sikertelenül. Örökké a magyar zsarnokoskodással álltak elő s a bukaresti kormány követeléseit Erdélyre vonatkozó kívánásaival együtt több-kevesebb mértékben mindig támogatják. Később pedig, hamar nem is Erdélyt, legalább annak külön autonómiáját emlegetik, mint az egyetemes románság elhallgatásának egyedüli biztosítékát. S alig hihetnők, hogy némán Vilmos császár és Bethmann Hollweg is helyeselni látszik őket, sőt 1914 november 12-én Hindenburg maga intéz sürgönyt a monarchia külügyminiszteréhez, amelyben hangsúlyozza a román politikusok kérelmének jogosultságát s azok teljesítésére hívja föl az illetékes körök figyelmét.

Tisza bölcseségének és ideális honszerelmének minden erejére volt szükség (mert hovatovább a külügyek irányítása is az ő kezébe kerül), hogy e vádakkal, a hivatalos oláh körökénél is veszedelmesebb vádakkal szembeszálljon és azokat végre elhallgattassa. Hindenburg sürgönye után hamarosan elhatározza, hogy Őfelsége különös engedelméből minden dologra kiterjedő megbízatással a német főhadiszállásra utazik s a legfőbb katonai és politikai tényezőkkel szemtől-szemben fog szót váltani. Föllépésének – amint az azóta kiadott memoárokból, Vilmos császár és Hindenburg nyilatkozataiból, valamint a német diplomácia bukaresti viselkedésének elhalkulásából látszik, – meg is lett a kívánt eredménye. Az oláh nacionalista ábrándozókat azonban neki sem sikerült elhallgattatnia. Azok folytatták tovább aknamunkájukat és amikor az erőviszonyok változtával elérkezettnek látták az időt, szövetségünk ellenére – elleneink közzé állottak s a nagy összeomlások régi álmaik tárgyát, Erdélyt az oláhlakta vármegyékkel együtt bekebelezték.

A kegyetlen sorsnak talán egyetlen kegyelme volt a nagy martír iránt, hogy hazája bukásával együtt „a drága szép Erdély” elvesztését, hol gyermek-ifjúságának, szerelmes szívének, sportkedvelő férfikora nemes szórakozásainak annyi boldog napjait élte, amelynek történeti hivatását hazánk életében szinte a Kemény Zsigmondok szemével nézte, – Erdély elvesz-

tését már nem érte meg. Leveleinek legszebb lapjai, mélységes faj- és honszerelmének legmegkapóbb bizonyítékai épp azok a részletek, amelyekben a most vázolt titkos és nyílt, hazai és külföldi támadások közepett Erdély sértetlenségét védeni iparkodik. Bárhonnan jött efféle törekvés, hol az érzelmek rapszodikus áráján, hol az államférfi rideg, lenyűgöző érveivel utasítja vissza mindig. Erdély testéből vagy politikai önállóságából soha egyjöttát nem enged. Ilynemű kísérletet vagy ajánlatot rendszerint a limine visszautasít. Ahogy magát kifejezni szokta: „az erdélyi kérdés és a román kérdés különálló dolgok”. Vagy: „Ez a pont nálam indiscutabile”! Amikor a háború végén, az olasz támadás peripéciai között végre engedményekről kell beszélnie, Bukovina három (esetleg több) kerületéről, Erdélyben bizonyos belpolitikai dolgokról (nemzeti színek, iskolázás, itt-ott a román nyelv hivatalos használat), kész lemondani, de történeti és természetadta integritását érinteni gondolatiban sem hagyja. Jó szerencse, hogy e küzdelmeiben két olyan kitűnő munkatársra talált, mint aminő Burián, akit Berchtold örökébe ő emel és Czernin, a bukaresti osztrák-magyar követ, aki még nemrég Ferenc Ferdinánd bizalmas embere s most ösztönös odaadással támogatja Tiszát az oláh probléma legkényesebb útvesztőin át. Később meg emlékirataiban áldoz dicsőült barátja szellemének, s minden szavából látszik, hogy valóban kivételes egyéniségnek tartotta.

A világháború legelején (1914 augusztus 10.) egy Berchtoldhoz intézett levelében merül föl először a kérdés, mely az oláhországi mellett legmélyebben foglalkoztatta, hogy vajjon veszedelem idején *hogyan fog velünk szemben viselkedni Itália?* A hármas szövetség e „nemes tagja” ugyanis mindjárt, a válság kitörésekor sejtette, hogy nemhogy velünk, hanem ellenünk érez s ha rosszra fordul dolgunk, kész arra is, hogy az entente oldalán katonailag föllépjen. Tisza látva a helyzet rendkívüliségét, a támadás elhárítására minden lehetőt megtesz. Sajna, hogy Németország ismét közömbösen viselkedik s a priori bizonyos engedmények följánlását (jelesen Trentinó átadását) ajánlja Ausztriának. Ám a magyar miniszterelnök, miután meglepetéssel utal a hármas szövetség szentségére, erről egyideig hallani sem akar; hiszen ha ilyen könnyedén megy a játék: „ez a monarchia valóságos *capitis deminutiója*” jelenti”. Aggodalma csakugyan egyre nő s Przemysl eleste után sietve írja Burián külügyminiszternek, hogy „az égre kérlek, légy résen, hogy a két rabló (Románia és Itália) közös rablásra ne szerződjenek. Ha az olasznak csak Trentinó: ez is csapás, de ha még több és Romániának is: ez katasztrófa!” „Általában az az érzésem – mondja másutt (1915 márc. 17.) -, hogy most kell minden húron játszani és mindenkit megmozgatni, aki és ami hatással lehet Itáliára.” Arra is gondol, hogy próbálják először „bizonyos

melegséggel és ünnepélyességgel” figyeltetni az olaszokat, hogy a jó szövetség főtartása nekik is érdekükben áll, hogy a követelt áldozat bizalmatlanságra és rosszindulatra mutat. Mi barátságunk biztosítására becsületes garanciákat (német garancia, csapataink visszavonása, a határvárakban levők ágyúk másfelé küldése stb.) nyújtanánk nekik... S ha Sonnino merevségével nem bírnánk, próbáljunk meg Salandrával, Giolittival, vagy a királyukkal érintkezésbe lépni Bülow nagykövet vagy a német császár útján. Közben Budán – bizonyára az ő kezdeményezésére – Berlinbe is elmegy, maga meg azon töpreng, hogyha az olasz veszély elhárítása nem sikerül (1043), hogyan lehetne az ententtel kellő pillanatban békét kötni. Addig is a hadvezetőséget nógatja mentől tetemesebb csapatokért az olasz határra, mert ha négy héten belül (1915 ápr. 17. írja) ott nem állunk, a győzelem gondolatáról le kell mondanunk. E válságos napokban veti papírra azt a megrázó hangú memorandumát Konrádhoz, amelyben minden diplomáciai és katonai lehetőségről szólván kifejti, hogyha már az olasz támadás az ő gonoszságuk miatt elkerülhetetlen, akkor hát ne legyen semmi áldozat drága előttünk, hogy a végső csapást valahogy kikerüljük. Németországra nem igen számíthatunk, pedig egy percnyi veszténivaló időnk sincs és csakis a gyors fellépéstől függ vagy egy olyas-amilyen béke, vagy a bizonyos katasztrófa. S etekintetben utal a román és olasz, kellőleg nem védett határainkra, betörésük esetén az Erdélyben s az Ausztriában támadt fejtelenségre, mely az összes balkáni népek (főként a bolgár) előtti pozícióikat is megingathatja. Mindezt a „két rabló” azonnal felhasználná és gyors masírozással jönne az ország szívébe. Feltartóztatásukhoz nincs erőnk, mert csapataink zöme az orosz, a németeké a francia fronton áll s ha onnan vonnánk el őket, akkor meg ottan kellene defenzívába átmenniök. – így egyetlen kivezető út, megfelelő közvetítők (talán a spanyol király vagy Dánia) útján Olaszországgal kiegyezni. Ez, amíg a központi hatalmak leverését elhárítaná, a túlzott szerb, román stb, követeléseknek is útját vágná s bennünk Németországot nem fosztja meg egyetlen szövetségesétől. Ezeket állítja s a legkomorabb lehetőségek keretében Konrád szeme elé intve, hogy ne folytassunk struccpolitikát, kérve, hogy a kérdés katonai oldalát a politikusokkal mielőbb megismertetni szíveskedjék. Saját szavait idézzük, hogy „egész lelkével csügg a munkán” s május 3-án már a Burián Berlinbe küldendő „utasításait” javíthatja s őt magát az esetleges béke kezdeményezésére nógatja. Majd az olasz nép és királya psych éj ét elemezve Vilmos császár intervenciójára gondol, utána az osztrák főhadiszállásra utazik, hogy „lássák, hogy mi tartós barátságot keresünk s belenyugszunk az áldozatokba, csak lehetlent ne kívánjanak” stb. Hiába minden, tescheni

útjáról (június 12.) írja Buriánnak, hogy bár Konrádot a katonai fellépés szükségességéről és más dolgokban is meggyőzte, az orosz offenzíva miatt nagyobb csapatokat küldetni vele még se sikerült. A németek olaszországi terveibe pedig – kettőjük vallomása szerint – belelátni maga Konrád se tudott, így húzódik a dolog a saját tehetetlenségi nyomatékával hétről-hétre, amikor az olaszok egyre merészebb követelésekkel állva elő, 1915 derekán végre megkezdik a támadást. Csapataink legendás hősiességét (Doberdo, Isonzó) itt miért emlegetnök? Amikor minden elbukott, a nemzetiségekkel együtt – Tisza jóslataként – az olasz is ott osztozkodik a monarchia testén s egyúttal balkáni barátaival együtt Németország leg-hűbb szövetségését teszi tönkre mibennünk.

A folyton fenyegető román és olasz diplomácia ellen-örzésével egyidőben éppoly nagy horderejű feladatok elé állította Tiszát Törökország és Bulgária csatlakozásának kivívása, melynek bonyodalmas szövedékét és sikereit jórészt az ő levelei világosítják meg számunkra. *Törökországgal*, ennek régi és természetes orosz-félelme, hozzánk s legkivált a németekhez fűződő gazdasági érdekeik miatt eleve tisztában volt, hogy „csak a mi oldalunkon lehet a helye, mert érdekeik abszolúte egyek a miénkkel” (11/560). Már 1914 őszén szeretné megtámadtatni vele a Konstanza előtt horgonyozó orosz flottát, ami Romániára és Bulgáriára is jótékony hatást gyakorolna (1/381). Sokkal körülményesebb volt már a kimerült *Bulgária* megmozdítása, ami a Ballplatz jól ismert nehézsége miatt egyike Tisza legnagyobb diplomáciai sikereinek. Az ő tiszta s mindig a jövőbenéző tekintete a bukaresti béke óta következetesen látta, hogy ez a csatlakozás Románia miatt nemcsak a monarchiának, hanem Bulgáriának is evidens érdeke. - Érdeke, sőt hivatása éppen a nemszláv nyugati hatalmakhoz csatlakozni s győzelem esetén megakadályozni Nagyrománia és Szerbia kialakulását, amelyek a monarchia romjain akar-nakjnaagyá lenni, utána meg a bolgár népet szorítani örökös két tűz Köze. Érthető okokból azonban kemény dió volt a derék Radoslawownak, majd – bizonyos balkáni territorális ígéretek miatt (Negotini sarok, Nyugat-Trácia) – Vilmos császárnak és a német együttműködésnek megnyerése. S amikor a császár bécsi látogatása alkalmával (1914 márc.) úgy látszott, hogy ez is sikerül, jött a szerajevói dráma, mely a bizonytalan jövő aggodalmaival Bulgáriát is visszatorpantotta. Végre 1915 szept. 9-én boldogan közli Czerninnel, hogy „az előttünk lebegő célt elértük”: Bulgária és Törökország – Románia fogcsikorgatása mellett – hozzánk csatlakozott. Majd (nov. 20) a legmelegebben*, gratulál Tarnowsky gróf, szófiai osztrák-magyar követnek, mint akinek a szövetség létrehozásában „oroszlán része” volt.

A világháború esélyeit s bennük a monarchia sorsát intéző erőfeszítések mellett nem kerülhették el Tisza figyelmét a jövő várható, nagy államalakulási problémái sem. Így, amint az első galíciai sikerek után 14 augusztusában (11/123) Burián megpendíti előtte a *lengyel kérdést*, ő bár kissé korainak tartja „a medve bőrére alkudni”, mégis kifejti nézeteit olyan részletességgel, a mi formája-tartalma szerint egy kis államtudományi essaynek tekinthető. Első szava, amelyet kiejt, a nemes loyálisága, hogy ne csak magunk közt, hanem Németországgal egyetértve hozzuk tisztába a dolgok alapelveit s amíg minisztertanács elé nem vitte az ügyet, a mi részünkről is csak magánvéleményt mondhat. – Lengyelország önálló királyságát sem a monarchia nagyhatalmi állása, sem a magyar érdekek szempontjából nem tartja kívánatosnak s ha mégis föltétlenül nekünk kellene absorbeálnunk, „*ezt csakis a dualizmus és a paritás fönntartása mellett tehetnénk*”, mivel egy 20 milliányi ruthén-lengyel blokk egyenlő tényezőül közénk lépése, mindenképp veszedelmes lenne ránk. „Más atmoszférában, más viszonyok között, más eszmekörben felnőtt emberek kapnának nemcsak teljes szabadságot saját belügyi berendezésükre nézve, de visszamenő befolyást a katonai és külügyi kérdések intézésére is.” Aztán Galícia és Bukovina kiválásával az addigi erőviszonyok jelentékenyen eltolódnának: a németiség elvesztené a lengyeleket, de viszont az ő segítségük nélkül szemben találná magát a csehek és délszlávok támadásaival. De legfenyegetőbb lenne az osztrák belpolitikai viszonyok anarchiája, melyben Magyarország két partnere közül a lengyel mégis egy erősen concentrált szláv állam maradna, míg a másikat a különböző nációk és extrém áramlatok között talán egyedül a magyar gyűlölet tartaná össze. Mígha Ausztriához csatolják, a még mindig vezető német elem némi tapintat mellett állandó barátságot köthetne a lengyelekkel s együtt egy mérsékeltebb, józanabb osztrák politika gerincét alakíthatnák kL Kelet-Galícia és Bukovina pedig képezne együtt egy ruthén-osztrák provinciát. – Magyar nemzeti szempontból kétségkívül ez a megoldás felelne meg nekünk, „akik arról a jogunkról, hogy a közös uralkodó jogara alatt álló *többi államok egyetemével egyenjogú* s azoktól ne majorizálható tényező legyünk, – évszázadok véres harcai árán szerzett közjogi állásunknál fogva le nem mondhatunk. Nem, azonkívül a másik állam sokkal inferiálisabb politikai tényezői miatt a monarchia külügyeinek intézésére gyakorolt befolyásunkról sem. Ami nehézség a két állam népessége közötti aránytalanság miatt támadna: az ügyis kezdettől fogva megvolt, de a politikai paritás érvényesülésének akadályául nem szolgálhat. Elvégre az 1000 éves múltú, politikailag concentrált, nemzeti önkormányzatban iskolázott magyarállam megadja a benső jogosultságot

arra, hogy a népesebb, de lazább Ausztriával szemben egyenlő politikai befolyást élvezzünk.

Körülbelül ez a lényege annak a tárgyánál fogva is rendkívül érdekes fejtegetésnek, amely a háború és Tisza István bukásával szintén csak egy nagyszerű conceptió maradt. S amint a békedictátumok során Lengyelország csakugyan önálló lett, politikai magatartása velünk és Németországgal szemben pontról pontra igazolta mindazt, amit a nagy magyar államférfiú róla már az első alkalommal megjósolt.

Így figyelni Tisza a hazai kormányzat különböző ágai és szükségletei mellett a monarchia összes közös-ügyes és háborús mozdulatait, a diplomáciaikat épenúgy, mint a katonaiakat. S amikor 1914 szept. elején (11/235) először merül föl Mr. Hous ajánlata kapcsán az *amerikai békeközvelites gondolata*, nyomtatékosan kéri a külügyminisztert, hogy az akciót azonnal közölje vele s a dolog további fázisaiba, mint magyar miniszterelnököt avassa be. Pár hét múlva pedig már maga látszik kezébe venni a dolgot s október elejéről (11/341 okt. 6.) azt írja Buriánnak, hogy a békeföltételekkel bizonyos alapelvek szempontjából lassacskán foglalkozni kell. Ilyen mindenekelőtt a *hadikárpótlás kérdése*, amelyet egy főösszegben kellene egyesítenünk s megfelelő számítás alapján felosztanunk. Enélkül lehetetlenség lenne valamennyi függőkérdést megoldani, „míthogy az egész háborút s ennek folytán az egyes ellenségekkel kötendő békéket is egységes tömbnek tekintjük”. Egy más helyt arra utal (11/223), hogy az ő „méréselt békeföltételei sem olyan anodine természetűek s mindenek fölött a Balkán térképét szeretné a mi érdekeinknek megfelelően átalakítani. Mily jellemző azonban az ő erkölcsi felfogására, hogy „Németország nélkül nem is álmodik a békekötésről” s szerinte most is a németekkel kell előbb tisztába hozni a dolgokat. Tudjuk, hogy a későbbi békekísérietekkel szemben, amelyek már kívül esnek e levelek keretén, hasonlóképen gondolkozott s ha a sors megőrzi drága életét s a győzelem pálmáját felénk hajlítja, bizonyára épp ily rendíthetetlen szószólója marad Ausztriával szemben paritásos érdekeinknek, a fölényességre hajló Németországgal szemben pedig – a monarchiának.

Gyakori gondot adnak Tisza Istvánnak a háború súlyos problémái mellett *Stürgkh osztrák miniszterelnökkel való tárgyalásai*, aki szerencsére egyike volt odaát hazánk legmegértőbb barátainak. Levelezésük csaknem kizárólag a hadviselés alatt még inkább megszaporodott közös ügyes dolgok a valuta, quóta, szállítások, élelmiszer és gabonavámok stb., stb. körül forog. Néha azonban, ha Stürgkhön is erőtvész az osztrák követelő modor, ő is szárazabb hangot vált s bizonyos udvarias fölényvel utal a quótára és szerződéseinkre, hogy Magyarország miként a sorozásnál, az

anyagiak terén is elment a végső határokig. Csak ismerni és hinni kell a dolgokat. Mindezt oly finom didaxisba keverten s annyi statisztikai adattal teszi meggyőzővé, mely osztrák kollegáját rendszerint lecsendesíti. (Különösen érdekes e tekintetben 1478. sz. levele.) Szót vált azonkívül vele a harctéri eseményekről, Potiorek bukásáról és Belgrád kiürítéséről, a steyeri fegyvergyárról és Bernatzik magyarfaló könyvéről stb., stb. Nagy bajok idején pedig csüggedező lelkének ad szárnyakat erős és biztató szavaival. A legjelentékenyebb tény azonban, amelyet részben Stürgkh biztatására (hogy „Ausztriában csak *most* lehet megcsinálni”) vele és Buriánnal együtt közösen visznek tető alá: *a régóta kísértő címer és zászló-kérdés megoldása volt.* Mennyi audiencia és memorandum Ófelségénél, tárgyalás az osztrák és magyar illetékes körökkel (miniszterekkel, historikusokkal és heraldikusokkal), sürgöny, telefon és levélváltás előzte meg e nagyfontosságú közjogi kérdés tisztázását, arról csak e levelek nyomán tudunk magunknak méltó képet adni. Tisza ezt is páratlan lelkiismeretességgel kíséri végig. Figyelmét nem kerüli el a szöveg, címer és zászlók legkisebb stiláris vagy formai részlete sem. Hazánk paritásos voltát mindenütt kidomborítja s jogait meglepő bátorsággal és szakavatottsággal védelmezi. Oly tett, amely ha ma már szintén csak történeti emlék, a rodostói szent hamvak hazahozatala s a budapesti tíz szobor kivívása után egyik legszebb dicsősége marad nemcsak királya előtti nagy befolyásának, hanem az örökös ellenzéki vádak gyötrelmeire gondolva: néma, de annál munkásabb hazafiségének.

*

Tisza, mint tudjuk, sohasem tudta teljesen elnyomni magában katonai hajlamait, s most országkormányzói hivatásától is sugalltán, különös érdeklődéssel kíséri a hadi eseményeket és mindig szót emel, valahányszor tévedést, közönyt, vagy hazája érdekeinek háttérbe szorítását látja. Időről-időre meglepően tiszta képet fest a stratégiai mozdulatokról, nyomon kíséri az orosz, olasz és balkáni csatateretek eseményeit, elemzi hatását küzdő nemzetére, szövetségeseinkre és ellenfeleinkre! Mekkora büszkeséggel szól most a dinasztia tagjai előtt, majd baráti és katonai körökben a mi csapataink hősiességéről, üdvözli Mackensent, amint magyar földre lép, Boroevicset és Pflanzert Baltint, akiket Krausszal együtt szintén nagyrebecsült. A csapások hírére erős lélekkel fogadja, s ha néha-néha őt is aggasztja a jövő, környezete csak a kötelességtudást látja arcáról lesugározni. „Ha itt megverték, majd győzünk másutt” – írja egy helyen Lemberg és Belgrád kiürítésekor Berchtold Lipótnak. Potiorek táborszer-nagy azonnali menesztése ügyében maga is interveniál Ófelségénél. Közben leveleket ír Frigyes főherceghez, Konrádhoz, Kroba-

tinhoz, politikai ügyekben Stürgkhöz, Berchtholdhoz, Buriánhoz s szuggesztív erejének varázsa alá vonja amazokat éppúgy, mint emezeket. Pedig nehéz feladata volt, amíg a hadvezetőséget, illetőleg Konrádot a maga hatásköre felől meggyőzhette. „De nekem, mint a monarchia egyik állama miniszterelnökének, jogom van hozzá, hogy a hadműveletek céljait és eredményeit megismerjem, mert felelős vagyok érte s kellő külügyi politikát folytatni enélkül nem lehet. A németeknél bezzeg nem így van!” S midőn a vezérkari főnök erre is nehezen mozdul, a legfőbb hadúrral parancsoltat reá s lépésről-lépésre célját éri. így vívta ki rendszeres beavatását a dolgokba már előbb Berchtholdnál, aminthogy a német nagykövet, Tschirschky prepotens viselkedését is visszautasítja, ha túrhathatlenné válik. „Senki nagyobbra nem becsüli a német szövetséget – mondja – mint én. Hiszen ennek eredményei a mi szövetséges hű kitartásunk és nagy erőfeszítéseink, de prepotenciájuknak barátságosan nyugodt és komoly önérzettel lépünk elébe. Elvégre Németország éppúgy ránk van utalva, mint mi öreájuk.”(II-235.1.)

De nemes önérzete, mely voltaképpen nemzetéért szól, éppoly őszinte tisztelettel viseltetik az osztrákok vagy németek jogköre iránt. Ha valami fontos diplomáciai lépés megbeszélése válik szükségessé (így pl. az olasz árulás vagy román támadás idején), a főhadiszállás véleményét mindig kikérendőnek tartja, így Kroatinnál maga teszi szóvá a steyeri fegyvergyár munkaképtelenségét, mely minden állami támogatás mellett csak napi 1000-1200 fegyver szállítására képes, holott kellő odaadás mellett kétannyi muníciót produkálhatna. „Szégyene az osztrák iparnak – kiáltja – (368. I.) és elviselhetetlen. Ha te nekem dátumot adsz és fölhatalmazol, a magyar iparral előteremtetem a szükséges bajonettet.” És ezt éppoly nyíltan elmondja agyár vezetőjének, Sieghardt titkos tanácsosnak, akitől válaszul kevesebb szenvedelmességet, de annál több teljesítményt követel. Föllépésének meg is lett a kívánt eredménye.

Hasonló eréllyel küzdött Tisza István az osztrák katonai önkény s a léha bürokratizmus kinövései ellen, ha azok legvitálisabb érdekeinket is mellőzni törekedtek. Fájt neki látni, hogy tisztjeinket és legénységünket – a paritás ellenére – nem méltányolják. „Generalobersti rangot a mi hadseregünkben – írja 1915 derekáról – még senki se kapott.” A behívásoknál szigorúbban járnak el nálunk, mint Ausztriában, sebesültjeinket idegen kórházakba szórják szanaszét, ahol még ápolóikkal sem tudnak szót váltani. Ennek ellenére Danzer magyargyűlölő lapja (az Armeezetung) egyre izgat ellenünk és mérgezi a levegőt odaát. (IV-1186.)

Jól értjük hát, ha Tisza nagy lelkét nem nyugtatják meg a sablonos napi jelentések és hogyha szabadulhat, maga néz széllyel a csaták színterein: rendben vannak-e a kórházak?

a közigazgatás? s mi van az orosz betöréssújtotta szegény földnépével? Szívét hol keserűség, hol remény dobogtatja, amikor a kárpáti tájakat járja, s alig jön vissza, már körlevelekben dicséri meg az eperjesi és munkácsi püspököket, amiért híveiket derék, munkás és jó hazafiaknak találta. Pesten pedig egy *Hadigondozóról* gondolkodik, hogy mint lehetne benne kiváló férfiak előadásaival emelni a nemzeti önbizalmat. Külföldön, meg a semleges államokban és Amerikában valami propagandát teremteni mellettünk, mert ma az ottani sajtó kizárólag entente-befolyás alatt dolgozik. Ezért örül a Vészi ajánlatának, hogy a német képviselők mentől nagyobb csoportokban jöjjenek Magyarországra „járják be az ország különböző részeit, saját szemükkel ítélik meg a viszonyokat. Ha aztán látják azt a mérhetlen áldozatot és hűséget, megszűnnének a nevetséges vádak és meggyőződnének róla, hogy a monarchiában mi magyarok vagyunk Németország legerősebb támaszai”. (II-654. levél.)

Lapokon keresztül folytathatnók e providenciális férfinak hazája és a monarchia érdekében kifejtett csodálatos tevékenységét, de e cikk keretei már-már mérsékletre intenek. Csak röptiben utalok még rá, hogy ezernyi gondja, elfoglaltsága közepett is volt ideje szervezni az öreg uralkodónál tisztelgő országos küldöttséget (1915 szept. 2.), s több íves mementókat írni egy-egy aktuális ügy kapcsán az állami és katonai vezetőségnek... S amint a háború első Sylvester-éjjelén újra tollat fog, hogy családjuk régi, jó szokásaként ismerőseit és barátait köszöntse, talán legmelegebb jókívánsággal az ifjú trónörökös, a jövő reménye felé fordul s megírja számára azokat a felejthetetlen sorokat, amelyek itt-ott két évtized távolából mintegy fejedelmi parainezis hangzanak felénk.¹ Az elején egy királyi ideálra mutat, atyai nagybátyjára: az öreg uralkodóra, a végén meg egy népet ajánl szerető gondjaiba, „mely példátlan erőfeszítéssel küzd s a monarchia legerősebb támasza”: – a magyart... Ma még csak a bizalmát kéri számunkra, pár hónap múlva már múltunk és alkotmányunk történetét is föltárja előtte olyan részletező alakban, mely mesteri vonásaival enemű irodalmunk valódi remekének tekinthető.² Méltatását bizonyára mielőbb megejti az erre hívatottabb kéz, mi búcsúzóban csak arra kívánunk ráutalni, hogy efféle „elmélyülésekben” a levelek mindegyik kötete egyformán gazdag. Gazdag: nemcsak magas szellemi, hanem éppoly magas ethikai tanúságokban is, úgyhogy olvasásuk ünnepi élmény és nemzetnevelő érték egyzersmind.

¹ II. kötet 676. sz. levél.

² IV. kötet 1232. sz. levél.